

Соціально-психологічні чинники гальмування системного реформування вітчизняної освіти на гуманістичних засадах

Обравши курс на Європейську інтеграцію, Україна активно відстоює зроблений вибір і чимдалі гучніше заявляє про себе як про країну, орієнтовану на інноваційний розвиток. Відтак в усіх сферах і на всіх рівнях життєдіяльності суспільства розпочалися численні інноваційні зміни. Це стосується й національної системи освіти.

Інструментальний підхід до освітніх інновацій, який є характерним для ситуації, що склалася в освітньому просторі, апріорі мінімізує не лише потенційно можливі результати їх запровадження, а й оптимізм з приводу інноваційних змін. По-перше, за такого погляду втрачається сама ідея інноваційності. По-друге, коли людям замість звичного пропонується новий інструментарій, є велика ймовірність того, що ним скористаються лише «природні новатори» (яких, за Е. Роджерсом, досить мало – від 2,5 до 4%) та ті, хто в даний момент не має іншого інструменту (серед потенційних адресатів інновації таких є 10-20%) [7]. Решта ж учасників інноваційного процесу (який найчастіше нав'язаний їм у декларативний спосіб) не бажають змінювати звичний для них «старий» інструментарій на новий.

Отже, пілотажні дослідження перебігу інноваційних процесів в освітньому просторі України дають підстави говорити, що сучасним освітянам вочевидь бракує:

- 1) розуміння головних, стратегічних цілей освітніх інновацій (які передбачають зміни не тільки в навчальному процесі, а насамперед у свідомості педагогічної спільноти);
- 2) технологічної компетентності для використання інновацій у власній професійній діяльності (розвиток технологій стрімко випереджає розвиток можливостей з їх запровадження);
- 3) психологічної готовності до інноваційних змін.

Тож кожного разу, тільки-но в освітньому просторі ініціюються ті чи інші інновації, на їх шляху постає величезна кількість найрізноманітніших і різнорівневих причин, які їх гальмують.

Усю множину причин гальмування освітніх інновацій можна поділяти на:

- причини системного характеру (або причини метарівня), зумовлені соціально-політичною і соціокультурною ситуацією та тотальним браком ресурсів, у т.ч. інноваційних;
- причини концептуально-методологічного характеру, зумовлені неналежним рівнем рефлексивного аналізу сучасної ситуації суспільного розвитку;
- соціально-психологічні причини, пов'язані із міжособовою і діловою комунікацією, діяльністю і самопочуттям людей в освітньому просторі.

Причини системного характеру активовані дією трьох негативних системних феноменів.

Перший – системна нестабільність, ознаки якої виявляються в усіх

сферах суспільного життя, в усіх ланках освітнього процесу. У зв'язку з цим педагогічна (науково-педагогічна) спільнота повсякчас перебуває в нестабільному, турбулентному стані, в стані когнітивного дисонансу, фрустрації, розгубленості, безпорадності. Вона змушена: 1) балансувати між *традиційним* (розумним, добрим, вічним) та *інноваційним* (динамічним, змінюваним); 2) реагувати на численні директиви зверху, які подаються під гаслами гуманізації і демократизації освіти, і при цьому вимушено виконувати безліч апріорі недоцільних завдань тощо.

Другий – стабільна недостатність, брак ресурсів: 1) брак фінансів та інших матеріальних коштів (йдеться не лише про зарплатню освітян, а й про витрати на освітні технології, в т.ч. й на комп'ютеризацію освіти); 2) брак інформованості, неналежне усвідомлення стратегічних цілей і завдань інновацій; 3) брак сучасних і компетентних кадрів, здатних реалізувати якісну освіту в умовах дії інноваційних освітніх технологій; 4) брак успішної практичної участі в інноваційних процесах (без чого неможливі впевненість у правильності своїх дій і закріплення нового позитивного досвіду).

Третій – організаційно-управлінський хаос, тотальна дезінтеграція (також в усіх сферах і на всіх рівнях освітнього простору), що виявляється як: 1) незбіг інтересів і потреб «верхів» (керівництва, ініціаторів інновацій) і «низів» (виконавців на місцях та адресатів інновацій); 2) незбіг зусиль із просування інновацій (з одного боку – зусиль представників різних ланок освітнього процесу, з другого боку – зусиль керівництва і підлеглих на всіх рівнях організації і перебігу цього процесу); 3) «технологічний клінч» (неузгодження і розбалансування технологічних засобів і впливів).

Усі ці феномени істотно впливають на перебіг інноваційних процесів і спричиняють закономірні невітні наслідки:

- 1) уникання чи блокування інновацій (при декларованій їх підтримці);
- 2) блокування мотивації й інноваційної ініціативи (при очевидній, але оманливій достатності того й того);
- 3) нездатність обирати та оптимально використовувати доступні інноваційні ресурси і технології (попри широке їх позиціонування);
- 4) низька результативність інноваційних технологій при тих значних зусиллях, які докладаються для їх реалізації.

Системні помилки, пов'язані з відсутністю цілісного, концептуального бачення суспільних (освітніх) реформ та їх наслідків, можуть спричинити так звані «обернені» результати. Наприклад, формальний успіх освітніх реформ та підвищення якості освіти в рамках Болонського процесу в умовах неспроможності держави забезпечити належні стандарти життя можуть обернутися суспільною стагнацією через втрату «мозків» і репродуктивних сил суспільства. А державні кошти, витрачені на підготовку фахівців для своєї економіки, можуть «спрацювати» на користь економік інших країн.

Соціально-психологічні причини зумовлені дією соціокультурних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних чинників, з якими пов'язані численні помилки індивідуальних і колективних суб'єктів – учасників освітнього простору:

- помилки неінформованості;
- помилки низької ініціативи;

- помилки мотивації;
- помилки неготовності до інноваційних змін;
- спротив інноваціям як природний захист проти змін.

Усі ці помилки істотно позначаються на перебігові інноваційних процесів. Адже неприйняття інновацій широким загалом і тими, кому вони безпосередньо адресовані, може стати головною причиною неефективності навіть тих інновацій, які конче потрібні суспільству і апіорі мають високі гуманні цілі. У цьому разі активне («примусове») їх упровадження може призвести до незапланованих, несподіваних або й протилежних первинному задуму наслідків. А це, в свою чергу, дає підстави говорити про низький інноваційний потенціал суспільства, нездатність його до інноваційних змін, що ставить під сумнів можливість успішної його інтеграції в світовий соціально-економічний, інформаційний та освітній простір.

Тож постає питання про виправлення ситуації. І тут чи не найпроблемнішою є та обставина, що, на відміну від авторів і виконавців інновацій, її адресати найчастіше належно не інформовані щодо її цілей і завдань, а отже, вони співвідносять свою поведінку в полі дії інновацій із уявленнями і образами інновацій, що склалися в їхній свідомості на основі неповних, випадкових знань.

З огляду на це, перед інноваційними психотехнологіями постають такі завдання:

- 1) формування позитивного першого враження про інновацію й позитивного ставлення до неї, з яких розпочинається формування позитивного її образу;
- 2) реконструювання того її образу, що склався у свідомості адресатів;
- 3) управління цим образом з метою його позитивізації, що є питанням психотехнологічного впливу.

Управління образом інновацій – це управління когнітивною (знання про інновацію, про її завдання, цілі, перспективи) та емоційною (емоції, почуття, ставлення до інновації) складовими цього образу, а саме:

1) *управління знаннями і мотивацією* (активація інтересу, розширення знань і уявлень про інновацію, її цілі і вигоди, створення мотиваційної готовності до застосування нового), а відтак – йдеться про необхідність застосування інформаційно-комунікаційних та інформувальних технологій впливу, одна з модифікацій яких – технологія збагачення громадської думки – запропонована Д.Фішкіним (О.М.Плющ, П.Д.Фролов) [5; 6];

2) *управління рефлексіями* (ставленнями, переконаннями, настановами, думками тощо), а отже, йдеться про застосування технологій рефлексивного управління, які діють на основі зворотного зв'язку і спрямовані на активацію індивідуальної і колективної рефлексії учасників інноваційного процесу – як необхідної умови формування професійного співтовариства, що, рухаючись до спільної мети, здатне підтримувати баланс між інноваційними змінами і традиціями, в т.ч. національними засадами вітчизняної системи освіти (В.Г.Кремень, В.Є.Лепський, М.І.Найдьонов) [1; 3; 8];

3) *управління поведінкою, в т.ч. участю реципієнтів в інноваційних змінах*, що передбачає застосування: а) інтервенційних технологій, або технологій активного соціального втручання (серед яких – активація ініціативи «знизу»,

надання повноважень, розвиток спроможності громад та ін.), які спираються на особистий досвід включення реципієнтів в інноваційні зміни і становлять підтримку технологіям інформування (С.М.Іванченко); б) технологій конструювання соціальних мереж, або нетворкінгу, які створюють якісно нові соціальні мережі і якісно нові можливості для ефективного комунікування; в) «фонових» технологій (П.Д.Фролов);

4) *управління ставленням*, тобто емоційно-почуттєвим фоном сприймання тої чи тої інновації (негативне ставлення означає, що адресат інновації перебуває в так званій «позиції захисту», а відтак – у досить неперспективному стані відчуження, відсторонення від неї, закритості для її новаторських ідей; натомість позитивне ставлення означає перебування адресата у «позиції навчання», тобто у стані готовності поглиблювати знання про інновацію, включатися в інноваційний процес, співпрацювати з авторами і виконавцями інновації в напрямі її реалізації), а отже, застосування усього можливого спектру активних та інтерактивних технологій, орієнтованих на використання афективних важелів впливу на цільові аудиторії.

Образ інновації ґрунтуються на кількох змістових параметрах, які було відтворено нами завдяки методу семантичного диференціалу та наступного математико-статистичного аналізу семантичного простору ознак, за якими респонденти характеризують інновації.

Як з'ясувалося, *позитивний образ освітніх інновацій* у свідомості українських вчителів ґрунтується на таких уявленнях (змістових параметрах), як: 1) організаційно-ресурсний потенціал інновації (що дає підстави бути впевненим у її реалізації); 2) доцільність і актуальність інновації для суспільства (що дає підстави оцінювати її як необхідну і нагальну); 3) її просоціальність, «екологічність», безпечність (що істотно зменшує страх і спротив інноваційним змінам); 4) особиста причетність до інновації (розуміння її зисків особисто для себе); 5) «прозорість» і прогнозованість інновації (що дезактивує, послаблює психологічні захисні реакції, пов'язані з нею); 6) сучасність, узгодження зі світовими стандартами (що посилює її авторитетність і конкурентоспроможність); 7) демократичність, не-авторитарність, гуманістичне спрямування (що зменшує відчуття примусовості, неунікності інновації, нав'язування її ззовні).

Негативний образ інновацій має іншу сутнісно-змістову структуру і також ґрунтується на семи змістових параметрах: 1) недемократичність, авторитаризм, нав'язування ззовні (що створює відчуття дискомфорту і тиску та посилює спротив інновації); 2) непрогнозованість (що активує тривогу, страх, захисні реакції); 3) «непрозорість», незрозумілість (що створює когнітивний дисонанс, активує поведінку уникання); 4) нереалістичність і несучасність (що зменшує особисту підтримку інновацій); 5) неактуальність, непросоціальність (що зменшує соціальну підтримку); 6) неналежні ресурсна й організаційна база (що зменшує довіру до інновації); 7) технократизм, копіювання зарубіжного досвіду (що активує відчуття меншовартості, посилює недовіру до інновації, оцінку її як непотрібної, поведінку заперечення чи уникання інновації тощо).

Аналіз окресленого у фаховій літературі кола проблем, пов'язаних з технологічним поширенням інновацій, дає підстави говорити про п'ять основних кроків їх упровадження для уникнення процесу гальмування системного

реформування вітчизняної освіти на гуманістичних засадах.

Перший крок – донесення до широкого загалу, громадськості та безпосередніх її адресатів інформації про інновацію, її завдання, цілі й очікувані результати. Йдеться про засоби масового позиціонування інновації з використанням медіаресурсів, піар-технологій, соціальної реклами, тематичних ток-шоу і т.ін. Основана мета цієї групи заходів – привернення уваги цільових аудиторій до інновації, позитивне її висвітлення, донесення її задуму до якомога ширших аудиторій, формування навколо неї належного і спільного для більшості людей смислового простору (спільного дискурсу). Головний критерій ефективності цих заходів – *інформованість про інновацію, про її цілі, завдання і зиски*.

Другий крок – практичне залучення цільових аудиторій до інноваційного процесу (технології збагачення громадської думки, науково-практичні семінари, диспути, громадські дискусії і педагогічні слухання різного рівня, ділові ігри, фокус-групи, соціально-психологічні тренінги, тренінг рефлексивної поведінки, інші методи активації рефлексивної позиції адресатів. Основана мета цієї групи заходів – створення ситуації взаємодії між суб'єктами інноваційного процесу, створення умов для збагачення і розвитку колективної рефлексії. Інтегральний емпіричний критерій ефективності цих заходів – *практичне включення в інноваційний процес*.

Третій крок – налагодження зворотного зв'язку (діалогу) між агентами, виконавцями та адресатами інновації (зондування громадської думки, комунікаційний аудит, моніторинг змін, моніторинг ставлення тощо). Системна мета цієї групи заходів – організація, координація, контроль і корекційний вплив на динаміку образу інновації і перебіг інноваційного процесу в цілому. Інтегральний емпіричний критерій ефективності цих заходів – *керованість інноваційного процесу*.

Четвертий крок – подолання спротиву інноваціям. Відповідні заходи мають низку обмежень, що пов'язані передусім із спротивом, який «старі» (звичні, усталені) рефлексії чинять рефлексіям інноваційним. Головна їх мета – управління ставленням до інновації, організація видимості широкої її підтримки, переформулювання негативного ставлення на позитивне. Інтегральний емпіричний критерій ефективності – *позитивне ставлення до інновації та підтримка інновації*.

П'ятий крок – оцінка ефективності інноваційного процесу і, зокрема, аналіз отриманих результатів (очікуваних і побічних): 1) *її авторами і виконавцями* (ця складова оцінка ґрунтується на врахуванні витрат ресурсів на всіх етапах реалізації інновації та порівнянні проміжних і кінцевих результатів із тими, що були заплановані); 2) *її адресатами* (ця складова ґрунтується на показниках позитивної динаміки образу інновації у свідомості її адресатів, її підтримки адресатами, кількості залучених до інноваційного процесу тощо); 3) *суспільством у цілому* (ця складова ґрунтується на публічних оцінках інноваційних технологій, їх цілей і результатів, зокрема, учасниками публічних дискусій (форумів, інших громадських обговорень), незалежними експертами і т.ін. з позиції інтересів суспільства, соціуму, людства). Інтегральний показник (критерій) ефективності цих заходів – *комплексна оцінка їх ефективності*.

Системне використання усіх згаданих технологічних заходів є основою для

формування позитивного ставлення до суспільних і освітніх інновацій, створення позитивного їх образу та ефективного управління цим образом.

В умовах інноваційного розвитку освітянської галузі та адміністративно-територіальної реформи в Україні набуває особливої значущості діяльність Регіональних закладів ППО комунальної форми власності, спрямована на [4]:

- *створення* передумов для забезпечення наступності в розвитку професіоналізму педагогів шляхом підвищення кваліфікації на курсах підвищення кваліфікації та в системі науково-методичної роботи в міжкурсовий період, що є практичним втіленням принципу безперервності освіти;

- *забезпечення* взаємодії з методичними кабінетами і методичними об'єднаннями вчителів, що сприяє індивідуалізації і диференціації післядипломної освіти, задоволенню практичних запитів керівників, педагогів і педагогічних колективів, а також дозволяє врахувати особливості розвитку освіти в конкретних регіонах;

- *поєднання* наукового потенціалу науково-педагогічних працівників з практичним досвідом методистів, що є важливою умовою інтеграції педагогічної науки і практики в процесі розвитку професіоналізму педагогічних кадрів;

- *здійснення* апробації різних нововведень, узагальнення досвіду і вироблення практичних рекомендацій щодо їх подальшого впровадження, що є особливо актуальним для періоду реформ, визначальною рисою якого є одночасне введення великої кількості інновацій.

На даному етапі існує суперечність між суспільною потребою реформування всієї системи освіти на засадах гуманістичних і демократичних цінностей суспільства знань, потребою у високому рівні професіоналізму управлінських кадрів, науково-педагогічних та педагогічних працівників і наявними можливостями післядипломної освіти. Це виявляється у застарілості підходів до професійного розвитку управлінських і педагогічних кадрів, зокрема надмірній формалізації, недостатній наступності підготовки та підвищення кваліфікації, неуважному ставленні до вимог роботодавців і стейкхолдерів. Результатом є відсутність впливу підвищення кваліфікації на професійну кар'єру споживачів цієї освітньої послуги.

Тенденції розвитку ППО на сучасному етапі свідчать про можливості подолання цієї суперечності.

Так, особливістю сучасної системи педагогічної освіти є те, що процес професійного становлення та розвитку педагогів набуває ознак безперервності, наступності на різних етапах професійної кар'єри. Динамічні суспільно-політичні та економічні зміни, які зумовили процес модернізації всієї системи освіти, суттєво вплинули й на пошук нових стратегій розвитку ППО.

Підготовка майбутнього педагога в системі університетської освіти розглядається як період його професійного становлення, набуття базових і фахових компетентностей. Цей період, як відомо, триває 5 років. Проте професійна діяльність педагога охоплює 30-40 років. На цьому етапі професійний розвиток фахівців, тобто зростання кількісних і якісних показників компетентностей, а також розвиток нових, затребуваних освітньою практикою, забезпечує саме система післядипломної освіти.

Важливим чинником забезпечення наступності професійного становлення та розвитку педагогів у системі вищої та післядипломної педагогічної освіти є

залучення до викладання на курсах підвищення кваліфікації, проведення науково-методичних заходів викладачів університетів. Це надає післядипломній освіті додатковий інтелектуальний, науковий, творчий потенціал. У свою чергу, робота з працюючими педагогами сприяє наближенню університетської педагогічної освіти до практики, розвиває андрагогічні компетентності викладачів університетів.

Складність і багатовекторність процесу професійного розвитку педагогів зумовлюють необхідність практичного застосування декількох моделей у практиці післядипломної освіти [4].

Компетентнісна модель передбачає єдність змісту курсів підвищення кваліфікації і науково-методичної роботи в міжкурсовий період, використання інтерактивних, проектних технологій професійного зростання, які б забезпечували розвиток компетентностей відповідно до викликів часу; передбачає можливості вибору педагогічним працівником різних термінів, модулів, форм навчання, а також розроблення діагностичного інструментарію, який би коректно вимірював рівні розвитку окремих компетентностей і професіоналізму в цілому. Ця модель найбільшою мірою спрямована на результат.

Диференційована модель відповідає принципу варіативності забезпечення професійного розвитку педагогічних кадрів у системі ППО, передбачає наявність великої кількості різноманітних навчальних планів, пропозиції різних термінів, форм і технологій навчання для кожної категорії педагогів.

Диверсифікована модель спрямовується на залучення до професійного розвитку педагогів якомога більшого числа зацікавлених організацій, як освітніх, так і громадських, комерційних тощо. Реалізація моделі передбачає, що заклади ППО делегують проведення окремих форм, модулів навчання або навчання окремих категорій педагогічних працівників іншим організаціям.

Кластерна модель надає можливість розподілу окремих модулів із підвищення кваліфікації та короткотривалих форм навчання між установами-партнерами, що створює передумови для запровадження вузької спеціалізації, диференціації ПК а також підвищення відповідальності за результати.

Пролонгована модель ураховує потребу педагогів у безперервній освіті, у процесі якої систематичні курси підвищення кваліфікації проходять певними циклами з різним змістом та за різними формами організації.

Накопичувальна модель створює передумови для врахування сукупності результатів короткотривалих форм навчання на засадах ЄКТС.

Особистісно орієнтована модель віддзеркалює посилення значення самоосвіти педагогів, потребує організації дистанційної освіти, перевагою є спрямованість на врахування особистісних професійних запитів суб'єктів навчального процесу.

У системі ППО існують оптимальні можливості для поєднання формальної, неформальної та інформальної освіти і сучасних форм розвитку професійних компетентностей педагогічних, науково-педагогічних працівників та управлінських кадрів освіти.

Актуальні питання розвитку системи ППО [4]:

1. Необхідним є законодавче та нормативне забезпечення функціонування та розвитку системи післядипломної педагогічної освіти — розроблення і

прийняття законів України «Про освіту дорослих», «Про педагогічну і науково-педагогічну діяльність» і підзаконних нормативно-правових актів, що регулюватимуть неформальні та інформальні види фахової освіти, зокрема педагогічної.

2. Пріоритетним напрямом діяльності закладів системи ППО на сучасному етапі є оновлення змісту і технологій підвищення кваліфікації учителів і керівників загальноосвітніх навчальних закладів, розвиток їхніх ключових, базових і предметних компетентностей, розгортання наукового пошуку з питань формування та розвитку відповідних компетентностей у зв'язку з підготовкою та впровадженням нових стандартів і програм загальної середньої освіти.

3. Потрібно продовжувати активне запровадження дистанційної форми навчання, он-лайн навчання, пропагування та широке використання можливостей формальної, неформальної та інформальної освіти для професійного розвитку педагогічних, науково-педагогічних, методичних та управлінських кадрів, що дасть можливість наповнити сучасним змістом як курси підвищення кваліфікації, так і міжкурсний період професійної діяльності працівників галузі.

4. Слабким місцем залишається недостатній рівень професійної компетентності учителів іноземних мов. Для вирішення питання досконалого оволодіння вчителями іноземними мовами потрібно розширювати співпрацю та використовувати можливості зарубіжних партнерів, зокрема Британської ради, відділу культури і співробітництва Посольства Франції в Україні, Корпусу миру США в Україні, Інституту Гете в Україні, Центру громадянської освіти Польщі в Україні та ін.

5. Слід звернути увагу на використання можливостей інформальної освіти для професійного розвитку працівників галузі. Все більшої популярності набуває різноманітне он-лайн навчання з використанням різних сертифікованих платформ (Coursera, EdEra, EdX, iTunes U, KhanAcademy, Prometheus, Udemu та інших). Відеолекції найкращих викладачів провідних світових університетів, використання індивідуальних і групових форм навчання, інтерактивні тести для перевірки успішності, форуми для обговорення ключових питань, проведення круглих столів тощо дають можливість успішно навчатися, використовуючи найбільш зручний час і місце для користувачів обладнання (комп'ютер, ноутбук, планшет, смартфон) та отримувати сертифікат по завершенню навчання. Заклади ППО мають цілеспрямовано використовувати зазначені можливості та надавати рекомендації педагогам щодо неформальної та інформальної освіти, сприяти кожному педагогу у виборі індивідуальної траєкторії професійного розвитку.

6. Доцільними є розроблення, нормативно-правове забезпечення та запровадження накопичувальної системи професійного розвитку, яка дасть змогу визначати та зараховувати результати навчання в умовах диверсифікації системи ППО. Отримані педагогічними, науково-педагогічними працівниками та керівними кадрами освіти сертифікати про проходження навчання в різних закладах освіти, громадських організаціях, установах різного типу мають зараховуватись у встановленому порядку. Для цього потрібно запровадити систему кредитування, сертифікації та акредитації, кодування та єдиного обліку освітніх програм і окремих курсів. Такий підхід забезпечить процеси

демократизації та децентралізації ППО, право педагогів і керівників закладів освіти на вільний вибір форм і змісту професійного розвитку.

7. Науковий доробок дослідників системи ППО має набути належного висвітлення в наукових фахових вітчизняних і міжнародних виданнях, зокрема тих, що входять до наукометричних баз даних.

8. Перспективним напрямом є проведення моніторингу якості ППО. Розроблення науково виваженої методики такого моніторингу потребує наукового обґрунтування та практичної апробації.

Заклади ППО з їх потужним інформаційним, науковим, методичним, навчальним і просвітницьким потенціалом мають сприяти демократичним перетворенням у державі, у кожному регіоні зокрема. Тому важливою є підтримка цих інституцій з боку їх власників, розвиток матеріально-технічної бази, поповнення сучасною науковою та методичною літературою, належне фінансування. Без досконалої системи ППО неможливе здійснення модернізації та реформування освіти в Україні.

Література

1. Лепский В.Е. Рефлексивно-активные среды инновационного развития. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2010. – 255 с.
2. Моніторинг ставлення населення до основних нововведень в освітній галузі // Інформаційний бюлетень ІСПП. – К., 2008.
3. Найдьонов М.І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. – К.: Міленіум, 2008. – 484 с.
4. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. — Київ : Педагогічна думка, 2016. – 448 с. – Бібліогр.: с. 21. – (До 25-річчя незалежності України).
5. Плющ А.Н. Інформаційний вплив на ментальні структури суб'єкта // Соціальна психологія. – 2011. – № 1. – С. 134-144.
6. Фролов П.Д. Образ інновацій: у пошуках технологій творення // Вісник Чернігівського університету, 2010. – С. 307-311.
7. Rogers E. M. Diffusion of innovations (4th ed.). – New York: The Free Press, 1995.
8. Круглий стіл «Образ суспільних та освітніх інновацій як складова позитивного іміджу України» // http://www.ispp.org.ua/podiy_31.htm.